

Іванова Н. Д.

КАРТИНА СВІТУ В СТРУКТУРІ ГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ : СТЕП ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ

Картина світу будь-якої епохи як цілісна ідеологічна модель, притаманна певному типу культури (в глобальному або локальному розумінні), завжди являє собою інваріант, представлений варіантами: 1) міфологічною, 2) релігійною, 3) наївною, 4) науковою, 5) художньою картиною світу тощо. Певні типи текстів, у яких втілюються ці варіанти, можна вважати конкретними реалізаціями загальної картини світу, а точнішемовної картини світу. Таким чином, конкретний текст є відбитком певного авторського бачення світу і водночас “засобом пред”’явлення мовного менталітету^{ci} і фактом культури.

Під мовною ментальністю маємо на увазі феноменальність мови, зумовлену специфікою побуту народу, його культурних традицій. Відомо, що мова є середовищем спричиненим, але мова може виступати і середовищем, яке спричиняє, формує духовність і впливає на стан матеріальної культури наступних поколінь.

В культурології, закріпилися терміни “концепт” і “константа”. Під концептом розуміється “згусток культури у свідомості людини, . . . основна ячейка культури в ментальному світі людини”ⁱⁱ. Константа тлумачиться як “концепт, що існує постійно або, у крайньому разі, дуже тривалий час”ⁱⁱⁱ. Наприклад, константами російської культури є такі визначальні для духовного буття людини поняття, як “Вічність”, “Любов”, “Віра”, “Рідна земля” і подібні, кількість їх невелика - всього 40-50 одиниць”^{iv}.

На наш погляд, поняття “константи” у культурології корелює з поняттям “ідеолексеми”, яке нами розглядається як “інваріантна одиниця змістового боку мови” у зв’язку з розмежуванням “концептуальної моделі світу” (КМС) і “мовної моделі світу” (ММС). Ідеолексема виявляється тоді, коли розглядається склад і структура семантичного поля. Під семантичним полем ми розуміємо сукупність різних частин мови, об’єднаних спільністю вираження одного поняття, яке саме і є основою інтеграції слів у поле. Поняття, котре лежить в основі інтеграції поля, може співвідноситися з лексичними одиницями по-різному. Поняття може виражатися в лексико-семантичному варіанті безпосередньо або співвідноситися з ним опосередковано через історичні, національні семи, конотативні та образні компоненти. Процес формування семантичного поля залежить від руху людського пізнання, від здатності людського розуму узагальнювати однорідні предмети, явища, тобто від рівня концептів, ідеоматики, уявлень, образів, ідей і об’єднує у своїй назві направлення пошуку: “ідея” у “лексемах”.

Про ідеолексему як узагальнений образ можна говорити, аналізуючи художній текст. “Кожен словесний поетичний образ є членом деякої парадигми, тобто передає певний семантичний інваріант”^v. Для аналізу тексту ми вибрали твори О. Гончара “Тронка”, “Таврія”, М. В. Гоголя “Тарас Бульба”, М. Коцюбинського “Помстився”, “Intermezzo”, “На крилах пісні”, де семантичним інваріантом є опорне словосполучення “Степ причорноморський” (в подальшому “Степ”), виявлене шляхом семантичного, а не літературного сприймання. Подібні інваріанти як “Степ” легко вичленовуються, що дає змогу зрозуміти загальну ідею в творах митця: “Тогда весь юг, все то пространство, которое составляет нынешнюю Новороссию, до самого Черного моря, было зеленою, девственною пустынею”. (М. В. Гоголь, “Тарас Бульба”).

“Ковили, ковили, ковили. . . За солнцем сталево-тъмяні, а там, під сонцем, - скільки зір сягне, - сяючі, молочні, як морське шумовиння. Перегортаються злегка розгойданими хвилями, плывуть, розливаючись до самого неба”. (О. Гончар “Таврія”).

Спіраючись на досить великий обсяг відібраного для аналізу матеріалу, ми відмітили, що кожен з авторів відтворює картину широкого, вільного, безбрежного українського степу, такого ж широкого і роздольного, як славне, вільне українське козацтво. Просторові характеристики в описах природи вражають масштабністю, нечуваною пишністю: “Вся поверхность земли представлялась зелено-золотым океаном, по которому брызнули миллионы разных цветов”. “Никогда плуг не проходил по неизмеримым волнам диких растений” (М. В. Гоголь, “Тарас Бульба”). А ось опис степу у О. Гончара: “Земля та небо. Сухі вітри пашать і пашать назустріч. Ідеш і за весь день деревини ніде не побачиш, хмизини ні з чого виламати” (О. Гончар, “Таврія”). Безмежністю, безкрайністю, величністю вражає степ в творах М. Коцюбинського: “Безконечні стежки, скриті, інтимні, . . . водять мене по нивах”, “. . . та увійду у безлюдні земні простори”; “Широко, гарно, спокійно”, “. . . синю дрімоту далеких просторів”; “Скільки оком захопиш, кінця-краю немає” (М. Коцюбинський “Intermezzo”).

Звичайно, степ для українця - це рідна земля, безмежними і розкішними просторами якої може пишатися кожен українець, але, на думку Ю. С. Степанова, зв’язок між “землею, країною” як “широкою” на позначення рідної землі є спільною властивістю індоєвропейських мов і всієї давньої індоєвропейської культури^{vi}, таке влучне і доречне зауваження є ще одним доказом, аргументом у визначенні значущості ідеї, символу, образу “Степу” як рідної “своєї” землі, “своєї” території для українського народу.

Степ завжди асоціювався з простором, тому не дивно, що неосяжність і безкрайність його як земного простору в аналізованих текстах корелює з неосяжністю та безмежністю водного простору і повітряного простору. Ці своєрідні парадигми чітко простежуються у всіх відібраних для аналізу художніх творах.

Сема “земний простір” міститься у таких словах: степ, пустеля, рівнина, нива, поле, шлях: “Степь чем далее, тем становилась прекраснее” (М. В. Гоголь “Тарас Бульба”). “Рівнина така, що кавун на баштані тут найвища гора” (О. Гончар “Тронка”). “Тут завжди була пустеля” (О. Гончар “Таврія”).

Сема “водний простір” сприймається у словах: море, океан, хвиля, прибій, озеро. “М”яке пухнате волоття облизує руки, торкається щік. Пливуть гнучкі, тонконогі, квітучі тіпчаки. Серед золотавого їхнього розливу рясніють в улоговинах озерецька квітів, сизіють де-не-де, немов покриті інєєм, острівки степового гаю”. (О.

Гончар “Таврія”); “. . . нива дримає, як море, у сірозеленій мряці”; “Припала вухом до безбрежної ниви, як чайка грудьми до моря і слуха. . . ” (М. Коцюбинський “Intermezzo”).

Сема “повітряний простір” відчувається в таких випадках: “Як він любить цей зоряний степ уночі!”; “. . . він побіг аж за виднокрай, і тільки колосся хилиться. . . ” (О. Гончар “Тронка”); “Из травы подымалась мерными взмахами чайка и роскошно купалась в синих волнах воздуха. Вон она пропала в вышине и только мелькает одною черною точкою”. (М. Гоголь “Тарас Бульба”).

Ось такі своєрідні індивідуально-авторські асоціативні парадигми виникають у повісті М. В. Гоголя “Тарас Бульба” при описі степу через поняття “повітряний простір”, “водний простір”, “земний простір”:

I. Повітряний простір: “небо” - “вышина” - “воздух” - “горизонт”. “Вечером вся степь совершенно переменялась. . . Иногда ночное небо в разных местах освещалось дальним заревом от выжигаемого по лугам и рекам сухого тростника, и темная вереница лебедей, летевших на север, вдруг освещалась серебряно-розовым светом, и тогда казалось, что красные платки летели по темному небу”.

II. Водний простір: “река” - “Днепр” - “Днестр”; “море” - “Черное море” - “океан”; “озеро” - “проток” - “заводь” - “отмель” - “поречье” - “перевоз” - “затон”. “Нигде не попадались им деревья, все та же бесконечная, вольная, прекрасная степь. По временам только в стороне синели верхушки отдаленного леса, тянувшегося по берегам Днепра”.

III. Земний простір: “степь” - “прибрежье” - “пригорок” - “покатость” - “пустыня” - “окрестность” - “утес” - “суша” - “равнина” - “вал” - “засека”; “пропасть” - “яма” - “яр” - “провал”; “путь” - “дорога”; “поле” - “пашня” - “лес” - “луг” - “сад” - “огород”. “Опустясь в сию лощину, они скрылись совершенно из виду всего поля, занятого запорожским табором”.

Асоціації, що виникали на опорний інваріант “Степ”, сприймалися нами такими з самого початку пошуку на основі інтуїції. Для перевірки вірності обраного нами шляху пошуку ми звернулися до “Словника асоціативних означень іменників в українській мові” Н. П. Бутенко, де знайшли у словниковій статті “Степ” 551 реакцію інформантів-носіїв української мови як рідної. Звірівши отримані на основі аналізу творів означення до слова “степ”, ми змогли відокремити ядро асоціативного поля прикметників. Список прикметників, що складають ядро цього, поля включає всього 27 слів (у словниковому списку їх 46), які ми розташували згідно з їх частотністю: широкий, зелений, безмежний, просторий, сухий, безлюдний, великий, неосяжний, український, голій, розлогий, безводний, рівний, рідний, нічний, вільний, сонячний, барвистий, безкрайній, вечірній, гарячий, духмяний, жовтий, мертвий, могутній, прекрасний, світлий.

Периферія асоціативного поля видається набагато більшою і різноманітною, в її складі знаходять місце саме авторські уявлення, задуми. Не маючи змоги навести тут всі 95 слів, що складають периферію нашого асоціативного поля, обмежимось найяскравішими: “. . . А якщо їхати доведеться заповідним степом, там особливо пильнуйте. . .”; “. . . застається незмінною тільки оця безмірна широчінь степова та високий Чумацький шлях. . . ” (О. Гончар, “Тронка”); “отари. . . пахли вітром, сонцем, травами, духмяним степовим зіллям”; “. . . гарячий, повитий маревом степ”; “. . . пашать відкриті нещадні степи. . .”; “. . . приморські степи”; “ відкритий степ”; “сліпучий степ” (О. Гончар, “Таврія”); “. . . на широкі бесарабські степи, вільні. . .”, “Колосисте море синіло під рососою в тьмяному світлі” (М. Коцюбинський, “Intermezzo”).

Перевірити асоціації - іменники на стимул “степ” через словник не було змоги, оскільки подібного словника на ґрунті української мови поки що не існує. Але відібране нами асоціативне поле іменників дуже чітко розподіляється на різні за обсягом тематичні групи: іменники на позначення особливостей клімату, рослинності, понять землеробства, географічних понять, тварин, знярядь праці, запахів. “. . . над відкритими степами Півдня проносились страхітливі чорні бурі”; “Голосили хори в полях, у відчаї металась людина серед чорної завірюхи. А перед тим, хто ставав навколішки, за мить нагортало кучугури - бархани пилоки” (О. Гончар, “Таврія”). “. . . залягає, як море, одвіку не ораний степ. . . тисячі десятин сінокісних угідь” (О. Гончар, “Таврія”). “Від високих хлібів. . .”; “Це той степ, . . . де елеватор, що видніє на обрії. . . ” (О. Гончар, “Тронка”). “Серед золотавого їхнього розливу рясніють в улоговинах озерецька квітів, сизіють де-не-де, немов покриті інесом, острівки степового гаю. Зрідка видніються над ковилами кулясті куці верблюдки, кермека та молодого кураю, які восени, відломившись від власного кореня, стануть перекатиполом” (О. Гончар, “Таврія”).

Отже, “Степ причорноморський” є константою української культури і корелює з поняттям “ідеолексема”, яке вичленовується на рівні ідеоматики, образів, ідей, про що свідчить наявність великої кількості текстів, присвячених узагальненому образу причорноморського степу. “Степ Причорномор’я” у розглянутих творах є образом волі, символом рідного краю. Водночас інваріант “Степ”, який є одиницею “концептуальної моделі світу”, на рівні текстів групує навколо себе асоціативне поле з досить стабільним ядром і розгорнутою багаточисельною периферією.

“Степ причорноморський” у розглянутих художніх творах виступає фрагментованим варіантом мовної картини світу і допомагає письменнику втілити авторське бачення світу і одночасно передати національні, регіональні уявлення про рідну землю, передати мовний менталітет індивіда, втілений у текст художнього твору.

ⁱ Романова Т. В. Русская культура и мир// Тезисы докладов участников II международной научной конференции. – Н. Новгород, 1994. – С. 143.

ⁱⁱ Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М., 1997. – С. 40.

iii Там же. – С. 76.

iv Там же. – С. 7.

v Павлович Н. В. Парадигмы образов в русском поэтическом языке// Вопр. языкознания – 1991. – № 3. – С. 104.

vi Степанов Ю. С. Знач. праця. – С. 510.